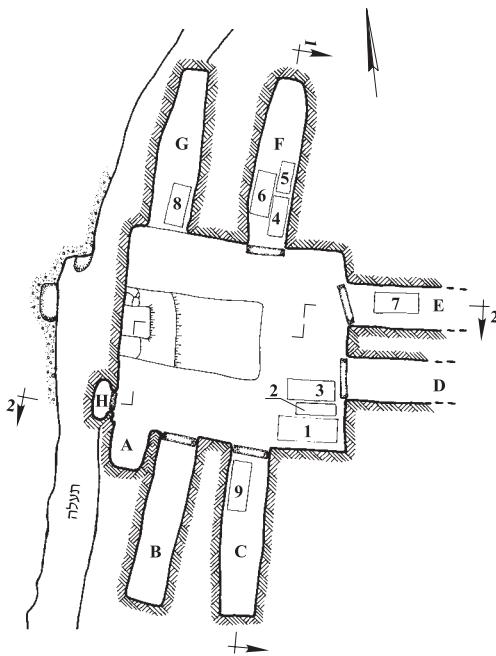


## מערת כוכים מימי הבית השני בשכונת ארנונה, ירושלים

יעקב בילג



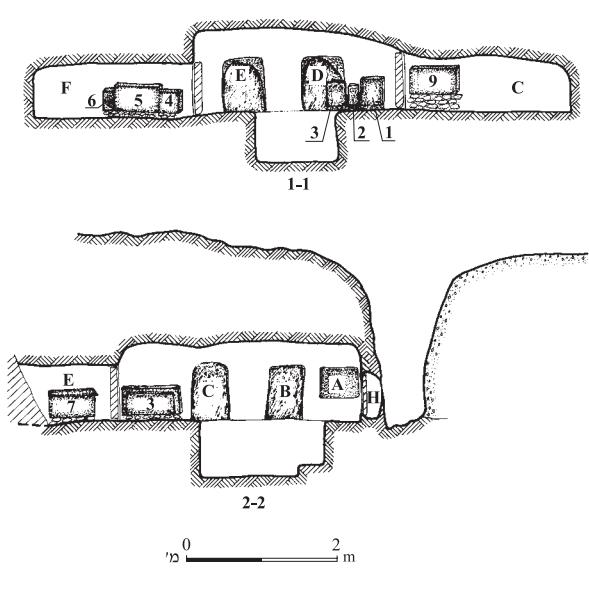
בחודש ינואר 1993 פגע כלי מכני במערת קבורה מימי הבית השני ברוחב בית הערבה בשכונת ארנונה בירושלים (נ"צ ר"ח 22107/62863 ; ר' ר' 17107/12863) במהלך עבודות להנחת תעלת ביוב; בעקבות הפגיעה נערכה חפירה במערה.<sup>1</sup>

בשכונת ארנונה נתגלו בעבר ארבע מערות מימי הבית השני (קלונר תש"ם: 77–82, ור' שם מפה): (1) חפירת סוקניק (קלונר תש"ם: 82, ר' ר' 22083/62839 ; Sukienik 1947:351–359) המערה נמצאת בין"צ ר' ר' 17083/12839 ולא כפי שפורסם אצל קלונר); (2) חפירת בהט (תשמ"ב[G]); (3) חפירת בן-אריה (תשמ"ב); (4) מערה שנתגלתה בעקבות הנחתו של קו ביוב ותועדה ללא חפירה על ידי גריינהוט וסולימני (תשנ"ד);<sup>2</sup> כחודשיים לאחר גילויו החוט תווויי הבירוב ונחשפה המערה המתוארכת כאן המרוחקת כדי 15 מ' מצפון–מזרח לה. לשתי המערות האחרונות מידות ותוכניות דומות, וסביר כי הן הותקנו בו בזמן כחלק מבית קברות מתוקופה זו שהיה באזור.

### המערה

למערה (תוכנית 1) חדר קבורה אחד ( $3.0 \times 2.7$  מ' × 1.8 מ') מתחת לברעה העמידה שנפגע במערב. פגיעה זו הסירה את רוב חלקה העליון של הדופן המערבית ואת הפתח שהיה קבוע בה (הسطح ממזרח לחדר לא נחפר, ונראה שם השתרע מבוא), וכן את חלקו העליון של כוך G; שלוש המדרגות, היורדות אל בור העמידה, מעידות על מיקומו המקורי של הפתח. כוכים D ו-E נחתחו בעבר, נראה בעת הכנת תשויות לכיביש העובר צמוד.

במרכז חדר הקבורה נחצב בור עמידה מלכני ( $1.85 \times 0.95$  מ', עומק 0.7 מ'), ובסיבו שלוש אצטבות (אורך הדפנות, רוחב הצפונית והדרומית 0.8 מ' והמזorient — 1.2 מ'). שני כוכים ארוכים הותקנו בכל אחת משלוש הדפנות: כוכים B,C בדרום, כוכים D,E במערב וכוכים F,G בצפון.



תוכנית 1. תוכנית המערה וחתכים.

טבלה 1. הכוכים והממצא בהם

כוכ	אורך × רוחב (מ')	גובה (מ')	אבן סגירה	ממצא**	ממצא***	ממצא עצמות (מספר נקברים, מינם גברים; לפרטיה הקבורה בגלוסקמות ר' טבלה 2)
A	0.5 × 0.6	0.4	בზית הכוכ — מכסה גלוסקמה מס' 11	+	+ באתרה*	שרידים מועטים של עצמות
B	0.5 × 2.3	0.7	-	-	+ באתרה*	שש קבורות ראשוניות: 1 נקבה (גיל לא זהה), 2, בני 3–2 שנים (מין לא זהה), 3 (גיל ומין לא מזוהים)
C	0.5 × 2.3	0.7	+ באתרה*	גלוסקמה מס' 9***, נר מקרופצ' (לא אויר), בקבוק דמי-אגס (כמו באיר 11:9)	+ באתרה*	שלוש קבורות ראשוניות: 1 נקבה (גיל לא זהה), 1 זכר (גיל לא זהה), 1 (גיל ומין לא זהה); 4 פרטיטים בגלוסקמה מס' 9
D	0.55 × 1.05+	0.7	-	+ באתרה*	+ באתרה*	מעט, כנראה קבורה ראשונית בעקבות השבוי גלוסקמה מס' 7; 2 פרטיטים; גלוסקמה מס' 10 הופרעה בהגיעה
E	0.55 × 1.20+	0.7	+ נתואה	+ נתואה	+ נתואה	שבע קבורות ראשוניות (מינם לא זהה): 5 מבוגרים, אחד בן שנה, אחד בן 18 חודשים; 3 פרטיטים; בגלוסקמה מס' 4; 5 פרט אחד; בגלוסקמה מס' 6; 4 פרטיטים
F	0.55 × 2.30	0.7	+ באתרה	שלוש גלוסקמות (מס' 6–4), קערה (אייר 1:9), בקבוק דמי-אגס (כמו אייר 11:9) ומספר שרירים נוספים של בקבוקים דמי-אגס	+ באתרה	ארבע קבורות ראשוניות פזרות, בכוכ (כנראה בשל הפגיעה): נקבה מבוגרת, זכר מבוגר, 2 שמימים לא זהה (18) חודשים ר'–24, 9 חודשים (ר'–18)
G	0.55 × 2.20	?	-	-	-	נר מקרופצ' (לא אויר), שבר של כלי אבן (אייר 14:11)
H	0.55 × 0.30	0.6	+ באתרה	-	+ באתרה	+

\* בכוכים D–B הוכחנו גם שרידי הטיט שאטם בין הכוכ לאבן הסגירה; בכוכים B ו-C הטיט חום ובכוכ D — אפור.

\*\* לפרטיה הגלוסקמות ר' טבלה 2.

\*\*\* בכוכ C, פנימה לאבן הסגירה, נמצאה סתיימה מכוונת של עפר ואבני קטנות לכל גובה הכוכ. בתוך הכוכ הונחה גלוסקמה מס' 9 על אבנים ועל עצמות של שלושה וקברים. לצד הגלוסקמה נמצא כאמורו הנוב

לכוכ ליקוט A. כן נמצאו על האצטבות, בעיקר בפינה הצפונית-מזרחית, שרירים של סורי בישול, שרירי כפיה מעוטרת מעץ (אייר 11:16) ומעט עצמות.

בבור העמידה, שהיה מלא עפר (עד כ-0.1 מ' מתחת לגובה האצטבות), נמצאה פזרת רכה של עצמות, מספר כלי חרס תמיימים — נר רדייל קדר (לא אויר), נרות מקורופצ'ים (אייר 10) ובקבוקים דמי-אגס (אייר 11:9, 12, 14) — ושרירים של כלים רבים נוספים. כן נתגלה ממצא קטן: מטבע (ביבוכסקי, להלן), כפית תמרוקים מעץ (אייר

שני כוכי ליקוט קטנים (A, H) נחצבו לצד הפינה הדרומית-מערבית של החדר. המערה לא הופרעה, וכל הכוכים הארוכים, למעט אחד (G, שנגע כאמור), נמצאו חתומים באבן הסגירה שלהם.

במערה, בכוכים ועל האצטבות, נמצאו עשר גלוסקמות ומכסיהם (מס' 10–1 ; טבלה 2), שלוש מהן (מס' 3–1) בפינה הדרומית-מזרחית של האצטבות, זו לצד זו. מכסה נוסף (מס' 11) נמצא בפינה הדרומית, סמוך לפינה הדרומית-על האצטבה הדרומית, סמוך לפינה הדרומית-מערבית, לצד הפתח של כוכ ליקוט A, נשען על הדופן; נראה שהמכסה שימש תחליף לאבן סגירה

טבלה 2. הגלוסקמות והממצאים האנתרופולוגיים

מספר	אזור × רוחב	מידות (ס"מ)	גובה (ס"מ)	מכסה	פרטים נוספים	עיטורים	ממצא אנתרופולוגי
1	29.0 × 76.5	35	שטוח, קלמר	סימן התאמה של הgaloskma למכסה	כתובות (אייר 1)	שטוח, קלמר	ארבעה פרטיטים: שניים 5–2 (מין לא זווה), 18 נקבה 39–35, אחד חוודשים (מין לא זווה)
2	21 × 50	27	-	שען הזזה במכסה	שען הזזה במכסה	שטוח, קלמר	נקבה 30+
3	25 × 63	28	-	שען הזזה במכסה	שען הזזה במכסה	שטוח, קלמר	נקבה 50–40
4	23 × 56	28	חריתות, קלמר	חריתות לא- מבנה (אייר 2)	שען הזזה במכסה	שטוח, קלמר	שלושה פרטיטים: נקבה 2,50–40 שמנם לא זווה — 6,12–10 חודשים
5	20 × 43	26	רגילים ומעוטר (אייר 3)	צבע צהוב	צבע צהוב	שטוח, רגיל	פרט שגילו 7–8 (מין לא זווה)
6	27 × 62	34	רגילים, סיתות מסורק על המכסה	צבע צהוב ומעוטר (אייר 4)	חריתות, קלמר עם קימרו קל	שטוח, קלמר	ארבעה פרטיטים: 3 שמנם 18, 4–3, 15 לא זווה — חוודשים, נקבה מבוגרת
7	28.5 × 70.0	36	רגילים (אייר 5)	crcob בולט	crcob בולט	גמלוני	שני פרטיטים: 9 חודשים (מין לא זווה), מבוגר שמנם לא זווה
8	23 × 46	25	-	מראשקת	-	שטוח, קלמר	-
9	25 × 67	34	המכסה, חריטות בתחתית (אייר 6:ב)	שענים בקצוות (אייר 6:א)	חריתות, קלמר	שטוח, קלמר	ארבעה פרטיטים: 12 חודשים (מין לא זווה), נקבה 15–17, זכר 30+ 4–5 (מין לא זווה)
10	27 × 65	*33	קמר	צבע צהוב ומעוטר (אייר 7)	שענים להרמת המכסה; מראשקת	קמר	-
11 (מכסה)	22.5 × 59.0		שטוח	חריתות (אייר 8)			*

\* מידותיה של galoskma מס' 10 מוערכות בשל רישוקה.

הקצרה. למאמר מקיף על הכתובות ומשמעותן ר' ביליג תשס"א.

כל אש מזחנה  
ביה קרבן  
כתובות האזהרה:<sup>3</sup>

נראה שיש להפריד בין שתי הכתובות, והכפילות נובעת מכך שהאהזהה היא דואלטונית: מימיין בארמית ומשמאלי בעברית.<sup>4</sup> אני מציע לתרגם את הכתובה הארמית כך: "כל איש [ש] נהנה בה (בgaloskma) — קרבן", ואת הכתובה הקצרה יותר בעברית כך: "כל איש — קרבן". כתובות דומה, החorthה אף היא על מכסה galoskma, פורסמה בשנת 1957 ומקורה בג'בל חילת א-טוררי, אשר מדורום לעין ווגל (ביר איוב;

15:11), שיבוצי זוכחת (אייר 11:4), חרוזי זוכחת (אייר 11:2, 3), פלך מאבן (אייר 1:1), שברי כלי אבן (אייר 13:11) ושברי כלי מטבח (אייר 11:12–5).

### הכתובות והעיטורים של הgaloskma

galoskma מס' 1. על הgaloskma חרותות חמישה כתובות. על המכסה חרותות שתי כתובות אזהה מסוג 'נדיר קרבן' (אייר 1:ב, ג). מלבדן, חרותה אותן קדולות בשלושה מקומות: אחת על המכסה ושתיים על הgaloskma — על הדופן הקצרה ועל הדופן האורכה (אייר 1:a, b, h). צמד של דגמי זיגזג (אייר 1:d), שנועד להתחמתה בין המכסה לבין הארון, חרוטים על קצה המכסה ועל ראש הדופן



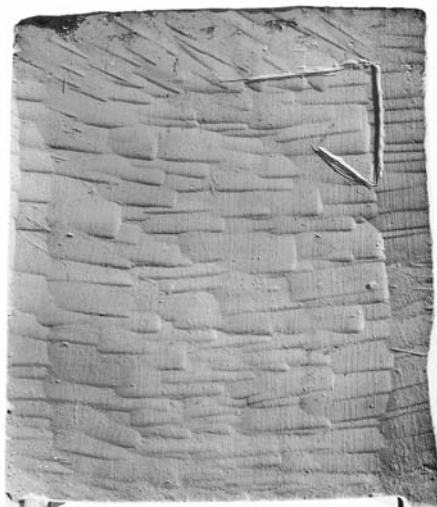
א



ב



ג



ד



ה

איור 1. גלוותקמה מס' 1 : (א) הדרופן הארוכה; (ב) המכסה ועליו הכתובות; (ג) הכתובות; (ד) פרט של ב'; (ה) הדרופן הצרעה.

דגמי זיגוג, האחד בקצת המכסה, לצד הכתובות, והשני על שלבי הגלוסקמה; כשהמכסה היה סגור הם היו צמודים. יש סימנים ואותיות שפירושו כתווים סתתיים (ר' דיוון אצל רחמנית שלז' 18: 21–22; Rahmani 1994: 19–20) לדעתינו, במקורה זה מצינית אותן ק' קיזור של המילה 'קרבן', ומהויה לנכון חלק מהازורה (השווה משנה, מעשר שני 10: 11–12).

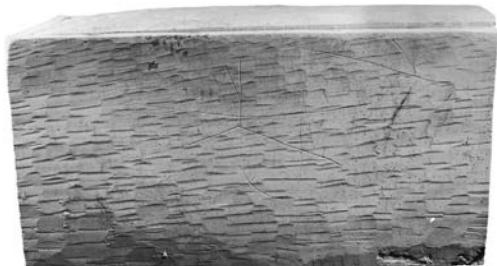
גלוֹסְקָמָה מס' 4 (איור 2). על צדה האורך יש חריתה לא מובנת.

גלוֹסְקָמָה מס' 5 (איור 3). כל דופנותיה מוחלקות וצבעוות צהוב; דופן החזית עוטרה בגילוף. המסגרות החיצונית עשויה בקנו זיגוג יחיד. קו זיגוג כפול מחלק את השטח התיכון במסגרת לשני ספינים. בתוך כל סfin יש ורדה בת שישה עליים, הנתונה בمعالגים חד-מרכזיים, שאף בהם גם זיגוג. והוא עיטור נפוץ מאוד על גלוֹסְקָמָות ויש לו וריאנטים רבים.

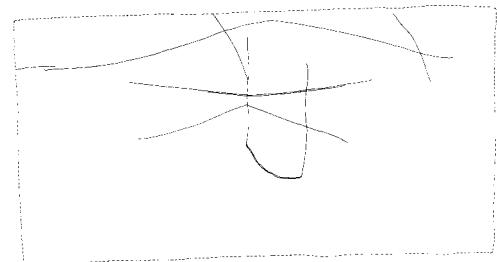
גלוֹסְקָמָה מס' 6 (איור 4). הדפנות המוחלקות של הגלוסקמה נצבעו צהוב. העיטור על אחת מדופנות האורך מוקף במסגרת של ארבעה קווים מקבילים, שביהם דגם זיגוג כפול. המסגרת נחלקת בעזרת עיטור מרכזי (להלן) לשני ספינים, שככל אחד מהם יש ורדה בת שישה עליים, הנתונה בمعالגים חד-מרכזיים שביהם דגם זיגוג כפול. בארכע פינותיה של המסגרת, וכן בין עלי הווורדות, נחרתו מעגלים חד-מרכזיים קטנים. העיטור המרכזי מורכב מרכיב מביסס מדורג, עשוי ארבעה נדבכים של אבני גזית, שעליו נישא עמוד מחורץ שבראשו קבוע פרח שושן (חבלת?). על אחת מדופנותיה הקצרות של הגלוסקמה נחרתו קווים לרוחב, כעין המשך לקווי המסגרת התתונות של החזית (איור 4: ב). גלוֹסְקָמָות דומות נמצאו בהר הצופים (קלונר

Milik 1956–1957: 232–239) מיליק סברשה הכתובה נועדה לפחות את המבוקש להשתמש בגלוסקמה. לעומת זאת הצע פיצמייר (Fitzmyer 1959) מוביל את הביטוי 'קרבן' מובן הקדש. גרנפילד (Greenfield 1976) ובאומרגטן (Baumgarten 1984–1985: 6–7, 16) ביקשו לפרש את הביטוי מובן של נדר איסור הנהה, דהיינו שהכוונה לאסור על אחרים הנאה מן הגלוסקמה, כאילו היא 'קרבן' כלומר, לאסור שימוש מעבר ליקוט הריאוני של העצמות; כך יש לדעתינו גם לפרש את הכתובה מארונונה. משמעות זו של המונה 'קרבן' נפוצה במשנה ובתוספותה של מסכת נדרים, והיא משקפת את המזיאות של ימי הבית השני. נראה שבפועל רצוי לחזור ולהשתמש בгалוסקמות (לאחר הליקוט הריאון), תופעה נפוצה מאוד בгалוסקמות שנמצאו בירושלים (ר' למשל רחמנית שלז' 27: 27; קלונר תש"ם: 249; 1992a: 97–98; 1992b: 97–98). אף על פי כן המזיאות והכיהה עצמה חזקה מן הנדר, שכן בгалוסקמה זו נלקטו עצמותיהם של ארבעה פרטיטים (ר' Zias, this volume<sup>5</sup>).

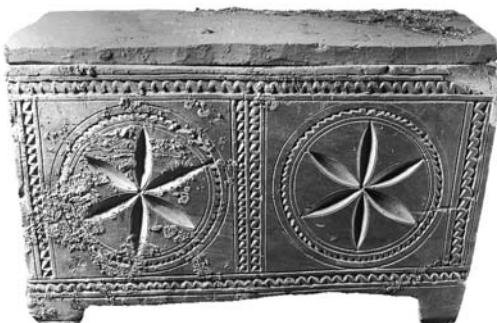
אות ק' גודלה מופיעה כאמור שלוש פעמים על הגלוסקמה: פעם על המכסה ופעמים על הדפנות. אותיות וסימנים שנחרתו לרוב בזוגות, על גבי הgaloskemot ומכסיהן, פורשו כסימני התאמת של הgaloskemot בгалוסקמה. אולם, בгалוסקמה זו כבר קיימים סימני התאמת על המכסה ועל הgaloskemot — צמד



א

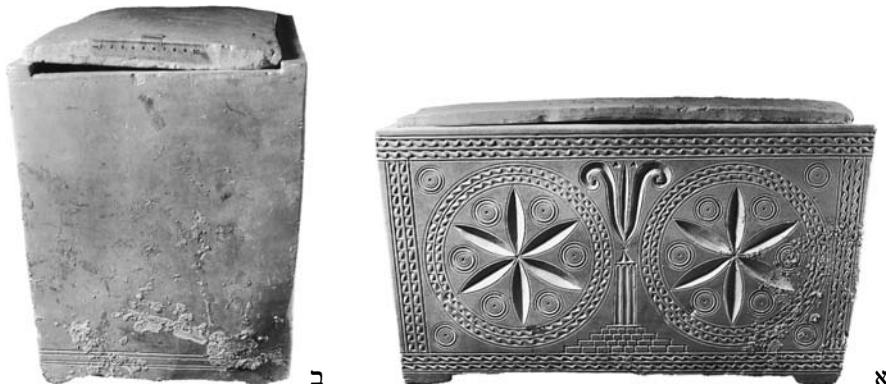


ב



איור 3. גלוֹסְקָמָה מס' 5: הדוףן הארוך, המעוטרת.

איור 2. גלוֹסְקָמָה מס' 4: (א) הדוףן הארוך; (ב) החריתה.



איור 4. גLOSEKMA מס' 6 : (א) הדופן הארוכה, המעודנרת; (ב) הדופן הצרה.

כזו עם עליים חלקים ופרחי שושן (חכצלה?) נמצאה באחד מן הקברים המפוארים של ירושלים — קברי המלכים (כהן תש"ז: 80–83; XIV, לוח 151: 1980). המקבילה הקדומה היהודית (אBIGER 1980: 210; דוגמה מנוונת המבתר קלונר תשמ"א: 209–210; ר' קלונר תשמ"א: 201). יותר היא גלו סקמה C, ר' קלונר תשמ"א: 201).

מקבילה קדומה נוספה מהגבעה הצרפתית פורסמה אצל סטרינגן (Strange 1975: 51, Fig. 11–4) מוטיב שונה בראש עמוד מחורץ הפורה, המכונה 'تورה', נמצאה בראש עמוד מחורץ ללא בסיס). לעיטור דומה על גלו סקמה, אך עם מוטיב שונה בראש העמוד, ר' סוקני תרצ"ה: 56X, 69–68; רחמנין תשל"ז: צילומים X, 57, 56. לעיטור של פרח וגבעול בעיטור מרכזי נפוץ יותר ומופיע על מסגר רב של גלו סקמות (מידמינוס פלורייטי, שם ניתן [Bagatti and Milik 1958: Pl. 22–23].

אף לראות את ההתקפות החיצונית הדרישה לעיטור המרכזי; גלו סקמה B מגבעת המבתר [קלונר תשמ"א: 198–200; גלו סקמה 11 מהר הצלופים [סוקני תרפ"ה: 78–79, ציריך, 24, גלו סקמה 11]; גלו סקמה 2 מרוננה מהפירת בן-אריה תשמ"ב: 5, גלו סקמה 2]; ור' רחמנין תשל"ז: XXIV, 178X, 188X, 375; צילומים X, 178X, Rahmani 1994: Nos. 371, 191, 341).

לעתים הפרה הוא עיטור לוואי מוקטן עם עמוד/ חזית עמודים (Rahmani 1994: Nos. 371, 108–103; Rahmani 1994: 48, 50–51).

שהוא מכנה חכצלה אף מזהה כושוֹן צהוֹר (נובע מגודלו של השושן לצד קברים, אינה משכנית לדעתה, בעיקר כי פרח השושן הצהוֹר נדרי מאד, ואין כל עדות שתפקידו בעבר הייתה שונה. רחמנין

תשנ"ג: 96, אירר 16ד, מלבד העיתור המרכז) ובפרטומו של רחמני ( Rahmani 1961: Pl. XVII-1). עיתור העיגולים החדר-מרכזיים נפוץ על גלוסקמות (ר' Rahmani 1994:39) שם הוא מכנה אortho.(disc).

רחמנִי תשׁל"ט: 107-111; רחמנִי תשׁו"ט: 26-1994) הצביע שהעריטורים המצוים על גלוואקמות מיציגים ביסודם מגוון אלמנטים מעולם הקבריים של ירושלים: חזיותות, נפשות, עיתורים אדריכליים וצמיחה סביב הקברים. לדעתו, בראשית הופעתם ייצגו העיתורים מציאות קיימת ועם הזמן הם הפכו סכמויות. לפיה רחמנִי מוטיב נפוץ בעיתור מרכזיז של עליו מצבה מוצקה שבראשה פירמידה (ר' דוגמאות אצל רחמנִי תשׁל"ז: צילומים X-31; 50X-31; תשׁל"ט: 108-109; ר' גם Rahmani 1994:31-32). בשלב שני השתנה עיתור הנפשי (Hachlili 1981 לפdetzel או לבסיס מדורג, שעליו נישא עמוד מחורץ ובראשו כורתת, על-פי-ירוב יוונית (ר' דין אצל רחמנִי תשׁל"ז: 51-54, צילומים X-50-62; ר' Rahmani 1994:29-30, 33-34) והקבולות: גלוואקמות מס' 115, 119 מ"דומינוס פלויו' [Bagatti and Milik 1958: Pl. 20] [ר'יך וגבע תשׁמ"ב: לוח 6-XIV], מסדרות בן-צבי [בהת תשׁמ"ב(ב): לוח 5-XXI] וכן בפרסומו של רחמנִי תשׁל"ט: 111]. לדעתו, הפרה שבגלוואקמה מס' 6 מציג ניון של הכותרת של העמוד שהתחפה מהנפש, ככלומר, שכבל שלishi בהתחפותה העיתור. בשלב הרביעי הוזג הפרה בעיתור בפני עצמו, ולא היה אחד המוטיבים המకוריים של העיתורים כדעת רחמנִי. בגלואקמה מס' 6, הפרה הוא أولי שנגנון של הוולוטות של הכותרת היוונית<sup>6</sup> או של הכותרת הקורינית בעיצובה היירושלמי. כותרת

ויאלו ככל שהמוטיבים התפתחו בתחום שתואר לעיל, הגלוסקמה מאוחרת בזמנה.

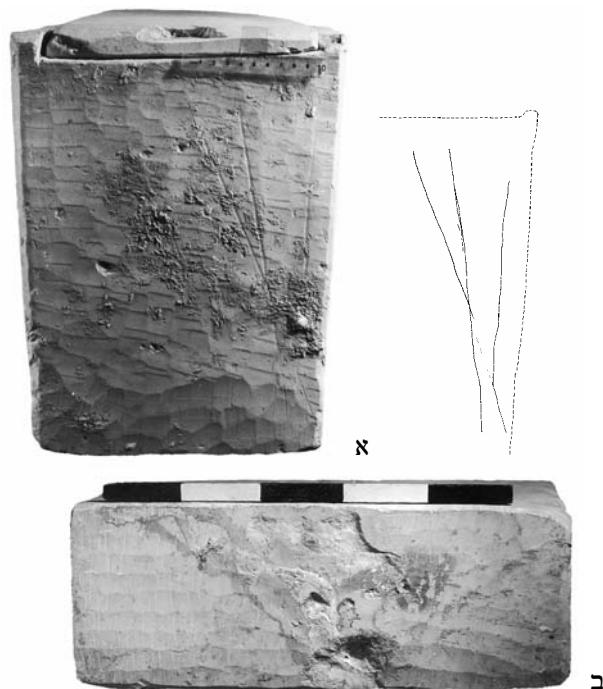
גלוֹסְקָמָה מס' 7 (איור 5) הגלוסקמה חלקה, דופנوتיה עבותה, וסביר שפתחה מעוצב כרכוב רחב. מכסה הגלוסקמה גמלוני.

גלוֹסְקָמָה מס' 9. על דופן הקצהה חרוטים שלושה קווים, היוצרים צורה דומה לאות 'ש' גדולה (איור 6:א). תחתית הגלוסקמה יש חור ונראים סימני נזילה ממנה חוצה (איור 6:ב); לדיוון בתופעה זו ר' רחמנית של' ז: 19; ר' Rahmani 1994:9–10.

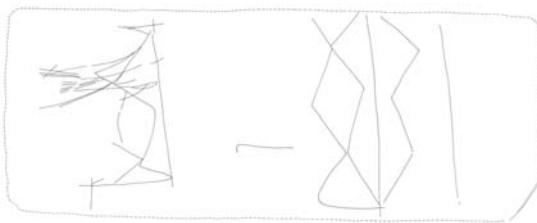
סביר שהפרה מוקם תחילתה כמושטב מרכזי על גלוֹסְקָמָה, ולאחר כך האומנים הוסיפו אותו ככותרת לעמוד כחלק מתהילך השינוי שuber המוטיב המרכז. דומה שאפשר לקבוע תיארוך יחסי של הgaloskemot שהוכרו לעיל בהתקבש על התפתחות העיטור. גלוֹסְקָמָה הנושאות עיטורים עם מוטיבים מקוריים — עיטור דמי עפש' — הן הקדומות,



איור 5. גלוֹסְקָמָה מס' 7 : (א) הדופן הצרה ; (ב) הדופן הארכובה.



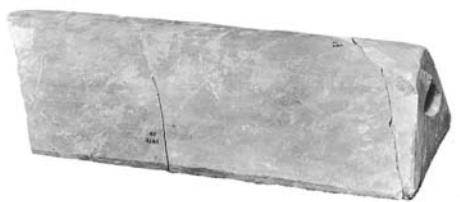
איור 6. גלוֹסְקָמָה מס' 9 : (א) הדופן הצרה והאות 'ש' שעליה ; (ב) תחתית הgaloskemah ובה חור.



איור 8. מכסה של גלוסקמה מס' 11 : החויריות.



א



ב

איור 7. גלוסקמה מס' 10 : (א) חזית הגלוסקמה ; (ב) המכסה.

גלוסקמות מעוטרות מס' 5, 6 ו-10 נראות כמעשי ידי אומן אחד. קובצתה נספתה של גלוסקמות שעיטורייה דומים ( AOLGI גם הן יוצרו בידי אותו אומן) נמצאו בוואדי אחמדיה, מצפון-מזרחה לארכון הנציב, ופורסמו אצל סוקניק (תש"ה: 25; Rahmani 1994:104–105, Pl. 15, Nos. 8, 106, 108, 110

### הממצאים

במערה נתגלו חפצים רבים: כלי חרס, כלי זכוכית, כלי אבן וחפצי מתכת ועצם. על שימושם של החפצים השוניים ומצויאותם במערכות הקבורה עמד כבר קלונר (חש"ם: 254–258).

**פירוט הממצאים, כמותו ומקום מציאתו מפורטים בטבלה 1 ובטבלת המפרט של איור 9.**

**כלי חרס (איורים 9, 10).** נרות, בקבוקים דמויי-אגס, אלבטרונים, פכיות, בקבוקים כדוריים וסיר בישול סגור שכיחים במערכות הקבורה מהמאה הא' לפסה"ג עד חורבן הבית השני (שנת 70 לסה"ג).

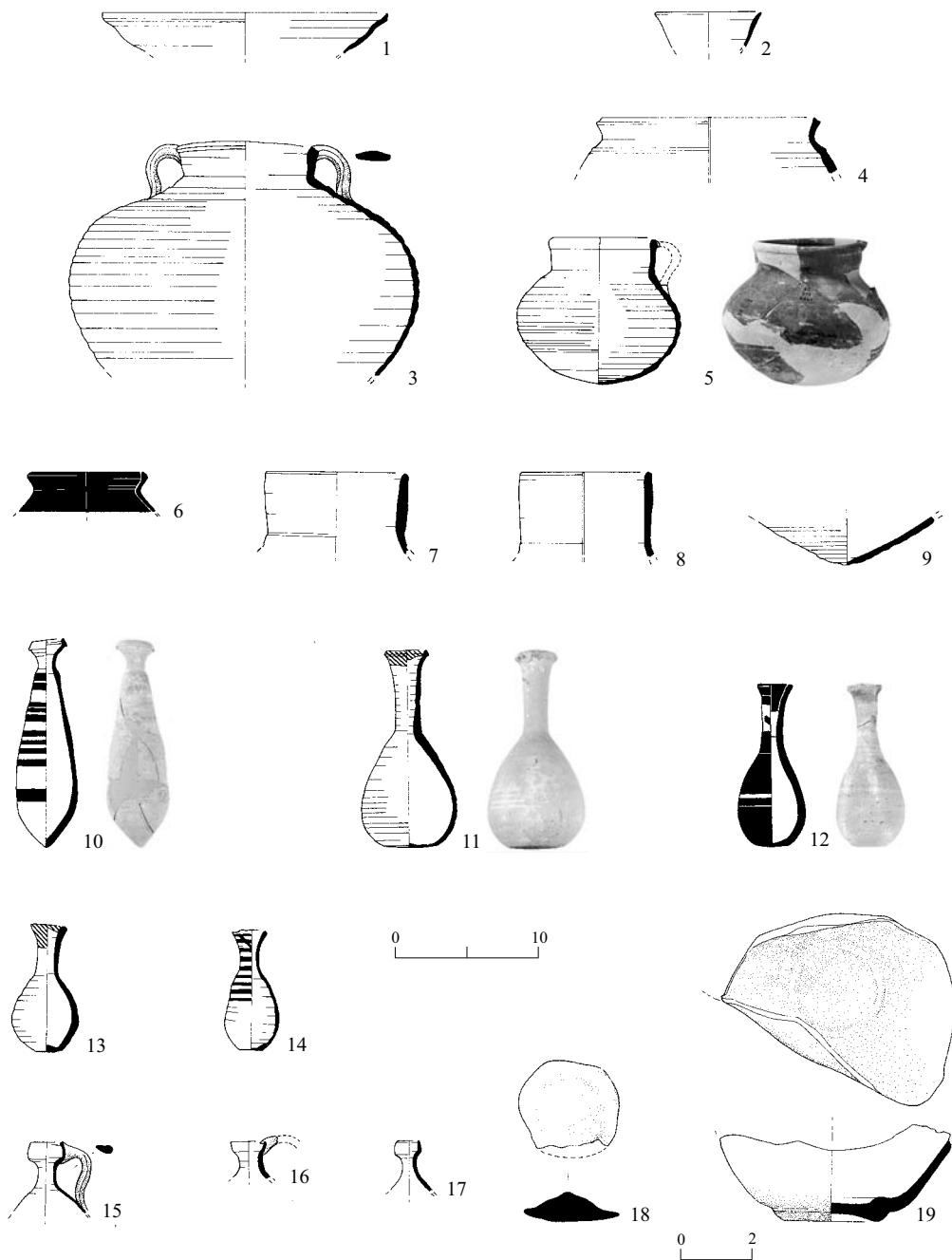
**קערה (איור 1:9).** טושינגהאם דן בקערות דומות (Tushingham 1985:372, Fig. 20:48–49). ר' Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:74–75, Fig. 4.2:1–4

**צלחת (לא אוירה).** דופנווה הצלחת דקota, עם שפה מקופלת פנימה. היא שייכת לטיפוס 1A (בר-נתן תשמ"ח: 123) שתאריכו מן התקופה החשמונאית ועד לימי הוויז'

במערכות קבורה; בין הצלחות המעתות שנמצאו במערכות היא צלחת מקבר יוסון (רחmani תשכ"ד: 15, ציור 10:4) וצלחת שלמה מרמת רחל (שתקיליס תרצ"ה: 28, לוח ד': 10).

גלוסקמה מס' 10 (איור 7). השברים שנותרו שייכים רק לחזית הגלוסקמה. דופנות הגלוסקמה חלקות וצבעות צהוב. חזית הגלוסקמה ממוסגרת בארכעה קוויים מקבילים שבהם דגם זיגזג כפול; המסגרת מחלקת את שטח העיטור לשני ספינים שרק אחד מהם שרד. נותרו שידידי קו ה הפרדה בין הספינים — קוויים מקבילים שבהם דגם זיגזג — שהיה מקושט בכל הנראה אף ברצועה עלים. במרקזו כל ספין חרוטה ורדה, בת שישה עלים, המוקפת בשלושה מעגלים חד-מרכזיים, שבתוכם דגם זיגזג. להיקפו הפנימי של העיגול הפנימי מתייחס תלתני. מקבילות קרובות לקו ההיקף התלטני על גלוסקמות נמצאו על גלוסקמה N מגבעת המבתר (קלונר תשמ"א: 208) ועל גלוסקמות נוספות (רחmani תשל"ז: צילומי 124X, 179X, Rahmani 1994: Nos. 106, 110, 198, 237, ; 265X). מכסה הגלוסקמה הקמור היה צבוע אף הוא בצהוב, ובគצותו הותקנו שקעים להרמה.

**מכסה גלוסקמה מס' 11.** על שני צדי המכסה נחרתו בחורייה דקה ורשנית קוויים ישרים וקווי זיגזג, שייצרו מעויננים ומשולשים (איור 8). הדגם מזכיר מאוד את העיטור הצבע ממערה 3 בחקל דמא Avni and Greenhut 1996:26–27, Figs. 1.46–1.47.



איור 9. הממצא הקירמי.

**סורי בישול** (איור 9:3–5). — ספירת סך כל הידיות מלמדת שבמערה היו שברים של כ-27 סירים! — 26 מהם סוגרים (כמו באיור 9:3) ואחד פתוח (איור 9:4). נוסף על כך, נתגלו שני סורי בישול קטנים.

**ספל** (איור 9:2). — הספל שייך לטיפוס 1 (בר-נתן תשמ"ח: 131–130) וצורתו כמעט ולאינה משתנה מן התקופה החשמונאית ועד לימי הורדוס. גם הספלים נדרים במערות קבורה.

## ► איור 9

מספר	סוג הכללי	מספר רישום	מקום (מספר הכללים מסותו סוג, ומקום הימצאים)*
1	קערה	64/2	כווך F (1)
2	ספל	44/2	בור עמידה (1)
3	סיד בישול סגור	53/1	בור העמידה 26 (בBOR העמידה ואחד על האצטבות)
4	סיד בישול פתוח	34/1	בור עמידה (1)
5	סיד בישול קטן	33/1	אצטבות (2)
6	סידר-פכית (mug)	44/3	בור עמידה (1)
7	קנקן	24/1	בור עמידה (2); נתגלה גם בסיס השישן לנראה לאחר משני הכללים)
8	קנקן	33/2	אצטבות
9	קנקן	24/2	בור עמידה
10	אלבסטרון	14/1	בור עמידה (5; בBOR העמידה)
11	בקבוק דמוי-אגס	38	בור עמידה (16; ארבעה מתוארים כאן [מספר 11–11]; 9 נוספים נמצאו בBOR העמידה, 1, בכוך C, בכוך F, בכוך G, ועוד שברים קטנים מאד על האצטבה ובכוך F)
12	בקבוק דמוי-אגס	40	בור עמידה
13	בקבוק דמוי-אגס	74/1	כווך G
14	בקבוק דמוי-אגס	14/6	בור עמידה
15	פכית כדוריית	33/3	אצטבות (6; שניים מתוארים כאן [מספר 15, 16]; כולם מבור העמידה)
16	פכית כדוריית	14/9	בור עמידה
17	בקבוק כדורי	10/41	בור עמידה (2; בBOR העמידה)
18	פקק	57	בור עמידה
19	נר	44/1	בור עמידה (1) (**)

\* נספרו שפות הכללים. בהערכות סידי הבישול הסגורים והפתוחים נלקח בחשבון שהיו להם שתי ידיות (מכאן שנמצאו 54 ידיות שהן מייצגות לפחות 27 סירים); נרות מקורצפים — החרטומים. מכאן שהכמויות של הכללים המצוינים הן מזעריות.

\*\* נסף על כך נמצאו 10 נרות מקורצפים (8 בBOR העמידה, 1, בכוך C, ו-1 בכוך G) ונור רדייאלי בBOR העמידה.

בדולח תשן"ח (1996:76–77, Fig. 4.3:13) ומחר הצופים (וקסלר –

איור 46–44, 5:37). – בר-נתן

'סיד פכית' (mug; איור 9:9). – בר-נתן (תשנ"ח, 10:1, לוח 22 (26–24: 22) מראה כי סיד זה מופיע לראשונה ביריחו המכלה מוסוף ימי הורדוס והוא ממשיך להופיע במשך המאה הא' לס.ה"נ.

קנקנים (איור 9:7–9). – קנקנים הם מצוי נדיר במערות קבורה, ובמערה בארנונה מצוי כאמור שתי שפות של קנקנים ארכוני צוואר ומעט שברי גוף, וכן שבר אחד של בסיס.

אלבסטרונים (איור 9:10). – מצוי שלושה כלים שלמים ושברים של שני כלים נוספים. לדעת

הסירים הסגורים הם מטיפוס שכיח בבית הורדוס (בר-נתן תשנ"ח: 105) והם מאופיינים בצוואר קצר וכתף ברורה. לסיד הפתוח (מספר 4) יש מקבילות בAKER YATON (רחלני תשכ"ד, ציור 8:8), בAKER השילוח החדש (אביגד תשכ"ז: 130, ציור 14:2) ובחקל דמא (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:74, Fig. 4.1:6).

שני סידי הבישול הקטנים ידית אחת: לאחד (לא אייר) צוואר נוטה חוצה, ולשני (מספר 5) צוואר יש גובה. לדעת בר-נתן (תשנ"ח: 107) סירים הדומים לאשון מצויים ימי הורדוס שם, ללא שינוי. סירים המכלה מימי הורדוס שם, לאו שינוי. סירים אלה נדרירים במערות קבורה; מהמעטים שנמצאו יש הקבילות מקבר יתון (רחלני תשכ"ד: 21–22, Ben-Arieh and Coen-Uzzielli)

**אבן פלך שחורה** (מס' רישום 60; מס' ר"ע 1998-620 ; אייר 11:1). — נמצאה בבור העמידה. פלכימ נמצאו במערות קבורה בירושלים, כגון בקבר יסונ (רחמני תשכ"ד : לוח 3-3(X)), בסנהדריה (Bagatti and Milik 1958:156, Fig. 37:24) ובאזור שיח' באדר (סוקניק תר"ץ : לוח ג:3). לדעת רחמני (Rahmani 1961:104) הפלך הוא סימן לצער רב או רמז לכישוריה של אישת במובן של "ידיה שלחה בכישור וככפה תמכו פלך" (משליל לא:19).

**חרוזים מזכוכית.** — נמצאו שני חרוזים בבור העמידה: חרוז ענינים (מס' רישום 51/1 ; מס' ר"ע 1998-624 ; אייר 11:2) וחרוז דבוק (מס' רישום 51/2 ; מס' ר"ע 625 ; אייר 11:3). חרוזי ענינים מתוארכים החל מהאלף השני לפסה"נ ועד לתקופה הביזנטית, אך החزو מהמערה הוא מטיפוס הלניסטי-רומי. החزو עשוי זכוכית לבנה ועליה כתמים כחלים עם טבעות לבנות בתוכם. חרוז דומה מיימי הבית השני נתגלה בשנת 1975 במערת קבורה במרודות המערביים של הר ציון (טרומ פורסם).<sup>9</sup> החזו הדבוק עשוי משני חצאי כדורי צבעוניים, כחלחים, ורצועה לבנה צרה ביןיהם. יותר מנו ורק חצי כדורי אחד עם הרזועה הלבנה. החזו של חרוז דומה, אם כי הוא תואר כ"עשוי זכוכית יקרקה", נתגלה במערת קבורה ברמת רחל (שתקיים תרצ"ה:39, לוח ז-6).

**шибוצי זכוכית** (אייר 11:4). — נתגלו שני שיבוצים עגולגים-גיגלגים (קוטר ממוצע 1.1 ו-1.6 ס"מ). חפצים אלה מצוים באתרים רבים מיימי הבית השני, אך נודרים בקרים. יתכן שהשובצו בקופה עצ (להלן ; ר' למשל תיאור ודיוון על אלה שנתגלו בעיר דוד — Ariel 1990:157-158).

**פריטי מתכת.** — נמצאו כלים ושברי כלים רבים, חלקם כלי איפור וחלקם שייכים אולי לארון קבורה, ו/או לקופסת תכשיטים מעץ — לוחיות, חישוקים, זווית ומסמרים.

- (1) כף תמרוקים קצרה, עשויה ברונזה (אייר 11:5).
  - (2) מקל כחל מבронזה (מס' ר"ע 1998-623 ; אייר 11:6). להקבלה ר' קלונר תש"ס: 161-160.
  - (3) מקלון ברונזה עבה (מס' רישום 53 ; מס' ר"ע 1998-623 ; אייר 11:7), מעוטר ומכווץ.
  - (4) שברי לוח של סכין(?) מרובל (אייר 11:8).
- ממצא דומה נתגלה בקבר טון (רחמני תשכ"ד : לוח XV-1).

בר-נתן (תשמ"ח: 98, לוח 22:18-16) כלים אלו הם מהמאה הא' לפסה"נ ומאפיינם בעיקר את ימי הורדוס (ר' דיוון גם אצל קלונר תשמ"א: 219-220, רשם פירוט המערות שבהן נתגלו).

**בקוקים דמווי-אגס** (אייר 9:14-11). — במערה נמצאו כ-16 כלים, מהם 11 שלמים. זמנם לפחות 70 (קלונר תשמ"א: מימי בית הורדוס ועד לשנת 70 (קלונר תשמ"א: 215-219 ; ר' גם וקסלר-בדולח תשנ"ח: 47-49).

**פכיות כדוריות** (אייר 9:15, 16). — נמצאו שברים של שישה כלים (למקבילות ר' וקסלר-בדולח תשנ"ח: 49).

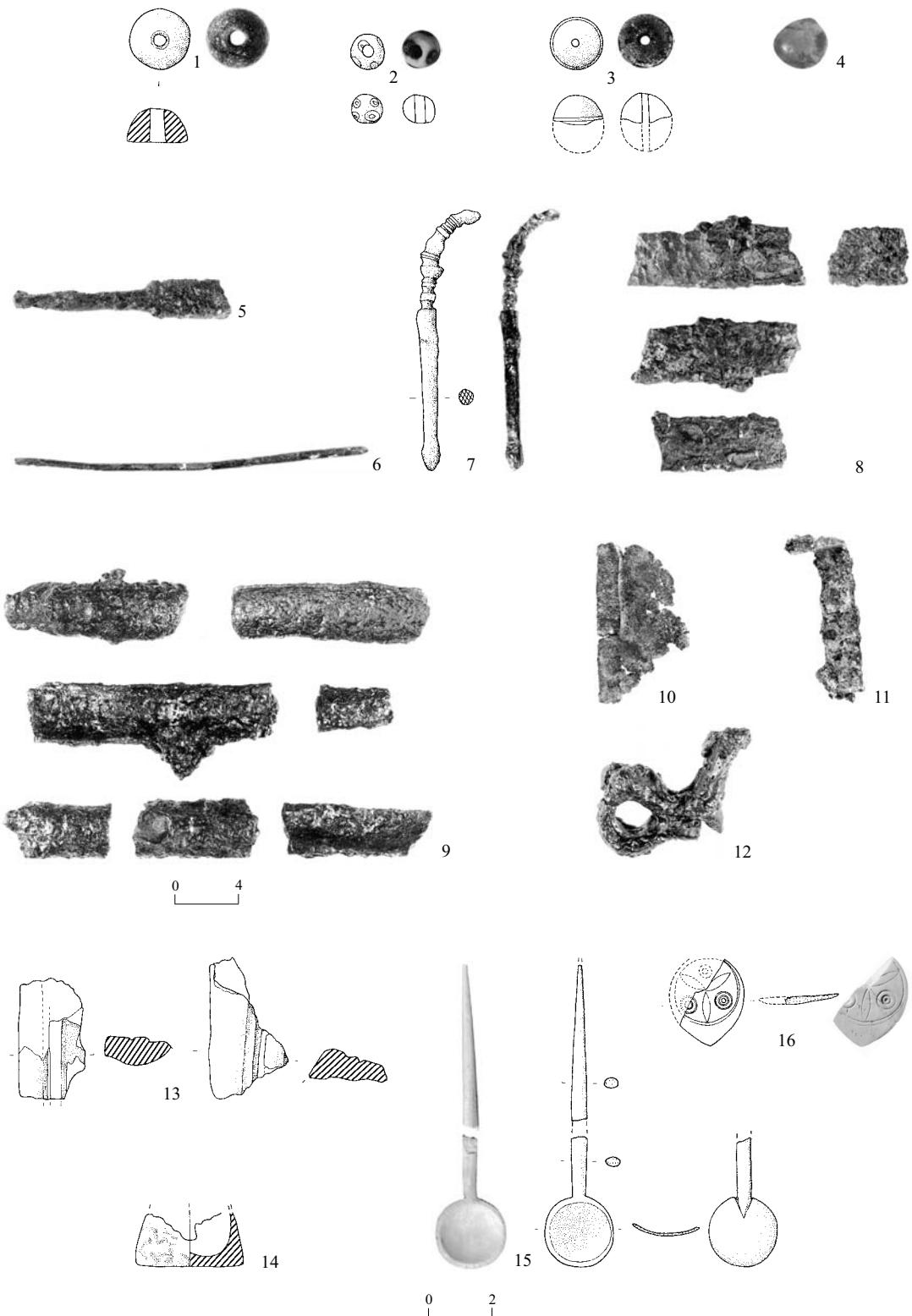
**בקוק כדורי** (אייר 9:17). — נמצאו שברים של שני כלים מטיפוס זה.

**פקק חרס** (אייר 9:18). — הפקק שייך לפכית, והוא עשוי על גבי אובניים (ולא הותקן משבר של כלי, כפי שנהוג).

**נרות** (איורים 9:10 ; 19:9). — במערה נמצאו עשרה נרות מקורצפים, השניים המופיעים באיר 10 מוקром בבור העמידה. נרות מקורצפים רבים נתגלו גם בהר הצלופים (וקסלר-בדולח תשנ"ח: 50). כן נמצא נר רדילי תמים (לא אייר) ושברים של נר צבוט חמונאי (אייר 9:19).



אייר 10. הנרות המקורצפים מהמערה.



איור 11. הממצא הקטן.

**מטבח<sup>10</sup>****గבריאלה ביכובסקי**

1. סל 49, לוקס 2, בור העמידה, ר"ע 61423.  
טבריוויס, הנציג ולריוס גרטוס, שנת 18/17 לס"ג.  
**פניות:** בחוך זר — TIB/KAI/CAR  
אָבָ אַיָּה - IO  
כף חמר. תאריך: ל-Δ (= שנה 4).  
פ. פרוטה, ↓ 1.82, ↓ גרם, 15–16 מ"מ.  
ר' AJC II:282, No. 17

**המצאה האנתרופולוגי**

נמצאו שרידיהם של לפחות 41 פרטים שנקבעו במערה ('Zias, this volume) והתפלגות הגילים שלהם התואמת נתוניהם מקבילים מעורות קבורה מאותה התקופה. הנקברים הוטמו במערה בקבורה ראשונית בכוכים (G–B), בקבורה משנית בכוכבי הליקוט (H,A) או בגלוסקמות (מס' 1–7, 9). כמו כן, עצמות מילאו את בור העמידה כמעט עד לראשו — ככל הנראה תוצאה של פינוי קבורה ראשונית מהכוכבים, אלא לקוטן לקבורה משנית. העברה בלתי מלאה של עצמות בלבד לגולוסקמה או עירוב עצמות של יותר מנקבר אחד היא תופעה נפוצה ('Zias, this volume).

ברוב הגלוסקמות נמצאו שרידים של יותר מנקבר אחד; ר' לעיל הדיוון על הכתובות שעלו גולוסקמה מס' 1.

זיאס זיהה סימנים של מחלת השחפת בשתי דוגמאות של עצמות (לא ברור אם הן מאותו פט), והוא מציין שתופעה זו לא נתגלתה עד כה באוכלוסייה היהודית קדומה. נדירותה של מחלת השחפת בקרב האוכלוסייה היהודית לאור הממצא האנתרופולוגי מימי הבית השני מעידה על חסינותה של האוכלוסייה היהודית באותה תקופה בדורמה לחסינות היהודים ממנה גם בתקופה המודרנית.<sup>11</sup>

**תיארוך**

המערה שמשה דורות רבים של נפטרים. היא תוארה על סמך הממצא מסווגת התקופה החשמונאית (מחצית שנות המאה הא' לפסה"ג); למשל הנר הצבוט והנו הדריאלי, שזמנם איננו מאוחר למאה הא' לפסה"ג) — בעיקר למנ ימי הורדוס — ועד לחורבן הבית השני (שנת 70 לס"ג).

(5) רצועות חישוק (?) מעוגלות (איור 11:9).

(6) לוחיות ברונזה עם שלדים מקופלים (איור 10:11) ופיטות ברונזה רבות נוספות, שלא אוירו.

(7) זווית (איור 11:11) ולולאה (איור 11:12).

פריטים דומים נמצאו ב'דומינוס פולויט' Bagatti (and Milik 1958:154, Fig. 36:30–33

(8) מסמרי ברזל, שלא אוירו. על חלקים נותרו שרירות עז, וייתכן שמדובר בארון עץ או בקופסת תכשיטים.

שברים של כלי אבן. — שני שברים של שלדי כל' שטוח (מס' רישום 58; איור 13:11), העשוים קירטון, נמצאו בבור העמידה. יתרון שהם נזירים של עבודות העיטור של הגלוסקמות ('Rahmani XIII-2 1961: Pl. 64) או חלק משפת כל'. כמו כן נתגלה בסיס של כלי עשוי קלציט (מס' רישום 64; איור 11:14) בכור G.

כלי עצם. — נתגלו שתי כפיפות עצם, האופייניות לקברים ולאתרים מיימי הבית השני. לכפיה אחת עוגולה-קעורה (מס' רישום 55; מס' ר"ע 1998–621; איור 15:11), שנתגלתה בבור העמידה, הקובלות בכמה מעורות קבורה באוצר ירושלים: בגבעת המבתר (קלונר תשמ"א: 223–222), ברמת אשכול (קלונר תש"ס: 184–183, לוח 30), ברמת רחל (שתקליס תרצ"ה: 39, לוח ז': 9), בחפירות בעיר העילונה (Tushingham 1985:420, Fig. 68:15; וכן אביגד 1980, שם שונה מעט), וכן באתרים אחרים: במאוזה (ידין תשכ"ו: 145) ובשומרין Reisner, Fisher and Lyon 1924:368–369, Pl. 83g).

הכפיה השנייה, האובליות (מס' רישום 56; איור 16:11), נמצאה על האצטבות. היא מעוטרת בדגמים גיאומטריים שנעשו בעודת מחוגה. מקבילות נמצאו בעיקר באוצר ירושלים (העיר העילונה: אביגד 1980, 199: 199; שתי דוגמאות אחת מהן כמעט זהה; עיר דוד: יידין תשכ"ו 142) וכן בשומרון (Fisher and Lyon 1924:368–369, Pl. 83g) ובძדה (ידין תשכ"ו 145). עיטור זהה על כפיה עוגולה ושטוחה נמצא בחפירות סביבת הר הבית (בן-דב 1982: 164). כפיה נוספת עוגולה ושטוחה עם סיומת פיטם, המunterת אף היא בעיטור דומה, נמצאה בחפירות בליס ודיקי Bliss and Dickie (1898: Pl. XXVIII-53).

## הערות

של שלדים נספים במערה היא עדות שרוכם מתו ממחלה זו או אחרת (שלא ניכרת בעצמות). ואם כן, מה רואו להבדיל דורך שלד זה ? שנית, נוסחת הנדר משקפת איסור הנאה מרכוש ואינה מתאימה להרחקת שלדים אלה מלאה.

<sup>6</sup> ר' למשל את הדמיון בין הפרח לבין הכותרות היוניות בראש העמודים בגלו סקמה המופיעה אצל רחמנינו (תש"ז): צילום X(25).

<sup>7</sup> רחמנינו (תש"ז:52) קושר גלו סקמה שעליה מופיעה כותרת קוירנית בראש העמוד עם הכותרות שנתגלו בחזית קברי המלכים.

<sup>8</sup> אצל סוקניק יש רק תיאור מילולי לאירועים, ואילו רחמנינו הביא את ציילמן של שלוש הגולוסקומות על זה אחד ואפשר להבחין בדמיון בין לבין הגולוסקומות של ארנונה.

<sup>9</sup> אני מודה לרשותן אלשטיין שמסר לי על כך.  
<sup>10</sup> ר' טבלה אצל גראנדה (Greenhut 1992:70–71) של ממצא המתבuously בקרים בירושלים ודיוון בנושא. לטבלה זו יש להזכיר את המתבע מהמערה בגבעת המכתה (בהט תש"ב[א]:3) ואת המתבע מעורה זו.

<sup>11</sup> זאס (תשנ"ז:57–56) מעלה מספר השערות לגבי מקור חסינותו של היהודים כנגד השחפה בימי קדם ובעת החדשיה.

<sup>1</sup> מפקח מטעם עיריית ירושלים מסר לרשויות העתיקות את ההודעה על גילוי המערה. במקומן נערכה חפירה הצללה (הרשות מס' 1959-A) ב.nihולו של המחבר. סייעו ד"ר בועז זיסו (מדידות וצילומים), הארי אלנקווה (מין לה), נאסר סנדוקה (עווד ארכיאולוג), רינה ברין (שורות), מיכל בן-גָּל (רפואת), סילביה כביב (ציור הממצאים), אלה אלטומך (טיפול במחבות), סנדו מנדריה (צילים מטבח), קלרה עמית (צלילום הממצאים), ג'וז זיאס (אנתרופולוגיה) וגבrialah ביבוכסקי (ייחוי המטבח).

<sup>2</sup> גם ברמת רחל, הסמוכה, נתגלו מספר מערות קבורה (שטקליס תרכ"ה; Kochavi 1964).

<sup>3</sup> ברצוני להודות לפروف' רוני רייך, שקרה מהקדימה את הכותרות. כן אני מודה לו, ליהושע שורץ ולהחן ולאסטר אשר על שראeo את המאמור והעיוור הערות מסויליות.

<sup>4</sup> עד כה נמצא גלו סקמה נושאות כחותות דרילשוניות בעברית וביוונית (Rahmani 1994:13), אך נמצאה רק גלו סקמה אחת הנושאת כתובות דרילשוניות בעברית ובארמית (MSGB תשנ"ז; ו' גם בילג תשס"א: העיה 3).

<sup>5</sup> זיאס (ר' Zias, this volume) מציע על סמך ניתוח הממצא האנתרופולוגי לחשוך את הכתבתה למחלת השחפת שמנה סבלת הנפטרה, עצמותיה הוטמו בגולוסקמה זו, וברצון הקוברים להרחיקן מעצמות אחרות. אך לדעתי, עצם הנוכחות

## הפניות

גרנדה צ'י וסולימאני ג' תשנ"ד. ירושלים, ארנונה. חדשות

ארכיאולוגיות קא-קב: 84–85.

וקסל-ברדולח ש' תשנ"ה. מערות קבורה ומתקנים במצפור הר הרים, ירושלים. עתיקות 35: 23–54.

זיאס ג' תשנ"ז. מחלות וدرיכי רפואי בארץ-ישראל הקדומה לאור המחבר הפאליאר-פאתולוגי. קדמונות 113: 54–59.

ידין י' תשכ"ג. מצרה. חיפה.

כהן מ' תש"ז. קברי המלכים. תל אביב.

מsegב ח' תשנ"ז. הערות לכינויים ושמות משפחה בסוף ימי הבית השני של כתובות הגולוסקמות. תרביין ס': 123–126.

טוקnick אל' תרפה". מערת קברים בוגרשוב האוניברסיטה העברית. קובץ 1: 74–80.

טוקnick אל' תרץ". קבר יהודי צפוני-מערבית לירושלים. תרביין 1: 122–124.

טוקnick אל' תרצ"ה. מערת קברים יהודית במרודות הר הרים. קובץ 3: 62–73.

טוקnick אל' תש"ה. מערות-קברים יהודיות בסביבות נחל-

קרון. קומ 2: 23–31.

קלונע ע' תש"ט. קברים וקבוצה ביישלים בימי בית שני. עבודת

דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אביגד י' תשכ"ז. מערות קברים יהודיות בירושלים ובהרי יהודה. ארץ-ישראל ח: 119–142.

אביגד נ' 1980. העיר העילונה של ירושלים: פרשת החפירות הארכיאולוגיות בربיע יהודוי של העיר העתיקה בירושלים.

בהת ד' תשמ"ב(א). ארבע מערות קברים בגלובת המבתר. עתיקות 35: 40–44.

בהת ד' תשמ"ב(ב). מערות קברים בשדרות בן-צבי. עתיקות 66–68.

בהת ד' תשמ"ב(ג). מערת קבורה בתפליות. עתיקות 80–81.

בילג י' תשס"א. גלו סקמה מירושלים הנושאת כתובות קרבן. קתרה 98: 49–60.

בן-אריה ש' תשמ"ב. מערת קברים בשכונת ארנונה. עתיקות 77–79.

בן-ARB מ' 1982. חפירות הר הבית: בצל הכתלים לאור החפירות. ירושלים.

בר-נתן ר' תשמ"ה. ה الكرמיקה של יריחו מתקופה החשמונאית ותקופת הורדוס, ובעיה המערב מטיפוסי כלים חממוניים לשיטופי כלים בימי הורדוס. עבודות מוסמן,

האוניברסיטה העברית. ירושלים.

וחמני ל' תשל"ג. *עיצוב העיטור של הגולוסקמאות היהודיות בדמויות קברים בירושלים*. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

וחמני ל' תשל"ט. גולוסקמות וליקוט עצמות בשלהי תקופה בית שני. *קדמוניות* 44: 102–112.

ריך ר' וגבע ה' תשמ"ב. מערות קברים יהודיות בהר הזופים. *עתיקות* 22: 52–56.

שתקלייס מ' חרצ'ה. מערת קברים יהודים ברמת רחל. *קובץ עתיקות מ' חרצ'ה*. ערך י. מ. שתקלייס. ע. 40–19: 3.

AJC II: Y. Meshorer. *Ancient Jewish Coinage* II. Dix Hills, N.Y. 1982.

Ariel D.T. 1990. Glass. In D.T. Ariel. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* II: *Imported Stamped Amphora Handles, Coins, Worked Bone and Ivory and Glass* (Qedem 30). Jerusalem. Pp. 149–166.

Avni G. and Greenhut Z. 1996. Architecture, Burial Customs and Chronology. In G. Avni and Z. Greenhut eds. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 1–39.

Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" (Monte Oliveto, Gerusalemme)* I: *La necropoli del periodo romano*. Jerusalem.

Baumgarten A.I. 1984–1985. Korban and the Pharisaic Paradosis. *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 16–17:5–17.

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–93.

Bliss F.J. and Dickie A.C. 1898. *Excavations at Jerusalem 1894–1897*. London.

Fitzmyer J.A. 1959. The Aramaic Qorbān Inscription from Jebel Ḥallat Et-Tūrī and Mark 7 11/Matt 15 5. *JBL* 78:60–65.

Greenfield J.C. 1976. Book Reviews. *JNES* 35: 59–60.

Greenhut Z. 1992. The 'Caiaphas' Tomb in North Talpiot Jerusalem. *'Atiqot* 21:63–71.

קלונר ע' תשמ"א. מערת קברים מימי בית שני בגבעת המבhor' בירושלים. בתוך א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן, עורכים. *פרקם בחולות ירושלים בימי בית שני*, ס' 224–191. כרונ' לאברהם שלט. ירושלים. ע. 19–57.

קלונר ע' תשנ"ג. מערכת קבורה וגולוסקמות מימי הבית השני בהר הזופים. בתוך א' אופנהיימר, י' גפני ומ' שטרן, עורכים. *יהודים ויהודיות בימי בית שני*, המשנה והתלמוד. ירושלים. ע. 31–1.

Hachlili R. 1981. The *Nefes*: The Jericho Column-Pyramid. *PEQ* 113:33–38.

Kochavi M. 1964. The Burial Caves of Ramat Rahel, 1962 Season. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 and 1962*. Rome. Pp. 65–83.

Milik J.T. 1956–1957. Trois Tombeaux Juifs récemment découverts au Sud-Est Jérusalem. *LA* 7:232–267.

Rahmani L.Y. 1961. Jewish Rock-Cut Tombs in Jerusalem. *'Atiqot* 3:93–120.

Rahmani L.Y. 1994. *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*. Jerusalem.

Reisner G.A., Fisher C.S. and Lyon D.G. 1924. *Harvard Excavations at Samaria 1908–1910*. Cambridge.

Strange J.F. 1975. Late Hellenistic and Herodian Ossuary Tombs at French Hill, Jerusalem. *BASOR* 219:39–67.

Suknenik E.L. 1947. The Earliest Records of Christianity. *AJA* 51:351–365.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Zias J. 1992a. Human Skeletal Remains from the 'Caiaphas' Tomb. *'Atiqot* 21:78–80.

Zias J. 1992b. Human Skeletal Remains from the Mount Scopus Tomb. *'Atiqot* 21:97–103.

Zias J. This volume. Human Skeletal Remains from a Second-Temple-Period Tomb in Arnona, Jerusalem.

# A BURIAL CAVE OF THE SECOND TEMPLE PERIOD IN THE ARNONA QUARTER, JERUSALEM

YA'AKOV BILLIG  
(Pp. 15\*-29\*)

In January 1993 mechanical equipment damaged a burial cave of the Second Temple period on Bet Ha-'Arava Street in the Arnona quarter, Jerusalem (map ref. NIG 22107/62863, OIG 17107/12863), in the wake of which an excavation was conducted. As four burial caves dating to the Second Temple period had previously been discovered in the Arnona

quarter, it is clear the region was used as a burial field during this period.

The cave (Plan 1) has a single burial chamber that was damaged in the west. In the center of the chamber is a rectangular, rock-hewn standing pit, flanked by three benches and *Kokhim* (loculi), and also two small repositories (A, H). The cave was not

disturbed and all of the *kokhim*, save one (G, which was damaged), were found sealed with their blocking stones.

In the cave, in the *kokhim* and on the benches were ten ossuaries with their covers (Nos. 1–10; Table 1) and one single cover (No. 11). Among the objects that were also found on the benches (mostly in the northeastern corner) are fragments of cooking pots, part of a decorated bone spoon (Fig. 11:16) and a few bones. In the standing pit, which was filled with soil, was a large quantity of scattered bones, and a number of intact pottery vessels—a short radial lamp (not drawn), pared lamps (Fig. 10), piriform bottles (Fig. 9:11, 12, 14) and fragments of numerous other vessels—as well as small finds—a coin (below), a bone kohl spoon (Fig. 11:15), glass inlays (Fig. 11:4), glass beads (Fig. 11:2, 3), a stone spindle whorl (Fig. 11:1), fragments of stone vessels (Fig. 11:13) and fragments of metal vessels (Fig. 11: 5–12).

*Ossuary No. 1.* Five inscriptions are incised on the ossuary: two warning inscriptions of a ‘sacrificial vow’ (*נדָר קְרֵבָן*) are incised on the lid (Fig. 1:2), and a large  $\aleph$  is incised in three places—once on the lid and twice on the ossuary. On the edge of the lid and on the top of the narrow side a pair of zigzags (Fig. 1:7) were used to fit the lid when closing the ossuary.

An ossuary with a similar warning inscription was found at Jebbel Khallat et-Turi, Jerusalem. One of the suggestions for reading that inscription was put forth by Greenfield and Baumgarten, who interpreted the expression to mean a vow that prohibits one from benefiting from something, as though it were a sacrificial offering; the intention being to forbid others from benefiting from (i.e., using) the ossuary beyond the gathering of bones. In my opinion, this meaning also applies to the ossuary from Armona. This understanding of the term *קְרֵבָן* is common in the *Nedarim Tractate* of the Mishnah and Tosefta, and it reflects the reality of the Second Temple period. Nevertheless, reality proved itself stronger than the vow, since this ossuary contained the collected bones of four individuals.

The large  $\aleph$ , which appears three times on the ossuary, was in my opinion, an abbreviation of the word *קְרֵבָן* (sacrifice) and as thus, constitutes part of the warning (see also Mishnah, Ma‘aser Sheni 4:10–11).

*Ossuary No. 5* (Fig. 3). All of the outer walls are smoothed and painted yellow; only the facade is adorned with decorated carvings that are very common on ossuaries.

*Ossuary No. 6* (Fig. 4). The smoothed walls were painted yellow. The decoration on one of the long walls is that of a framework consisting of lines and a double zigzag, six-petaled rosettes and a main decoration of a stepped base bearing a grooved column at the top of which is a flower (a lily?). On one of the short walls of the ossuary are hewn lateral lines that form a kind of continuation of the lines of the bottom frame on the front of the ossuary.

Rahmani presented a theory that the decorations on ossuaries basically represent a reality of tomb facades, *nefashot* and architectural elements, as well as the tombs’ natural environment, in Jerusalem. In his opinion these decorations appeared realistic at first and over time became schematic. In my opinion, during the second stage in this development, the *nefesh* evolved into a pillar with a capital. Ossuary No. 6 presents a later phase of development in which the capital transformed into a flower. Rahmani’s theory that this flower—a white lily—was part of the original decoration themes on ossuaries was based on his assumption that this flower was common in the country among tombs. This is not convincing, since the white lily is very rare and there is no evidence to indicate that its distribution in the past was any different from that today. I believe that the flower presents the final phase of evolution of the *nefesh* motif.

*Ossuary No. 9* (Fig. 6). Three lines forming a shape similar to a large  $v$  are incised on the short wall of the ossuary. On the base of the ossuary is a hole and signs of leakage.

*Ossuary No. 10* (Fig. 7). The fragments of the ossuary that remained are part of only half a coffin that has smoothed walls that were painted yellow. The front is decorated with common patterns. The lid of the ossuary is concave and was also painted yellow, and at its ends were recesses to grasp when raising it.

*Ossuary No. 11.* On both sides of the lid are thin carelessly incised straight and zigzag lines that formed rhombi and triangles (Fig. 8).

*The Finds.* Numerous objects were discovered in the cave: pottery vessels (Figs. 9, 10), glass beads (Fig. 11:2, 3), stone vessels (Fig. 11:13, 14), metal (Fig. 11:5–12) and bone objects (Fig. 11:15, 16) and a coin, identified by Gabriela Bivovsky, minted under the Roman procurator Valerius Gratus (17 CE) from the time of Tiberius.

The anthropological finds included the remains of at least 41 individuals (see Zias, this volume) and the breakdown of their ages is consistent with parallels from burial caves of the same period. The interred were found in the cave in primary burials in *Kokhim* B–G or in secondary burial in the repositories (A, H) or in the ossuaries. The standing pit was filled almost to the top with bones that were apparently removed from the primary burials without having been gathered for secondary burial. The incomplete transfer of all of a skeleton's

bones or the mixing of bones belonging to more than one interred individual is a widespread phenomenon (see Zias, this volume). In most of the ossuaries there were the remains of more than one individual.

#### CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Plan and sections of the cave.

Table 1. The *kokhim* and finds within.

Table 2. The ossuaries and the anthropological finds.

Fig. 1. Ossuary No. 1: (x) the long side; (2) the lid and the inscriptions on it; (3) the inscriptions; (7) a detail of 2; (n) the narrow side.

Fig. 2. Ossuary No. 4: (x) the long side; (2) the incision.

Fig. 3. Ossuary No. 5: the long decorated side.

Fig. 4. Ossuary No. 6: (x) the long decorated side; (2) the narrow side.

Fig. 5. Ossuary No. 7: (x) the narrow side; (2) the long side.

Fig. 6. Ossuary No. 9: (x) the narrow side; (2) bottom side.

Fig. 7. Ossuary No. 10: (x) the front of the ossuary (the long side); (2) the lid.

Fig. 8. The lid of Ossuary No. 11: the incisions.

Fig. 9. Pottery.

Fig. 10. Pared lamps from the cave.

Fig. 11. Small finds.